

ін. Причини, що привели до занепаду ремесла у двох наведених випадках, поки недостатньо з'ясовані і були, очевидно, різними. Однак вони переконливо свідчать про нерівномірність та своєрідність розвитку ремесел.

Розглянуті матеріали вказують на необхідність бачити і розрізняти в понятті і терміні «ремесло» дві сторони: соціально-економічну, що передбачає певний спосіб організації праці, і технологічну, яка відображає рівень і характер спеціалізованого виробництва. Археологічні пам'ятки повніше висвітлюють другий бік ремесла, обґрунтуванню чого і присвячена дана стаття.

С. С. Березанская, С. Н. Ляшко

ИЗУЧЕНИЕ ремесла НА ОСНОВЕ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ КОМПЛЕКСОВ ПАМЯТНИКОВ ЭПОХИ БРОНЗЫ

Работа рассматривает одну из составных частей палеоэкономики — ремесло. Авторами систематизируются и анализируются археологические источники (поселения, рудники, шахты, мастерские, погребения), характеризующие ремесло эпохи бронзы на Украине в его историческом развитии.

Наиболее детально представляются ремесла — кремнедобывающее, кремнеобрабатывающее, металлургическое, по обработке кости, кожи и др.

В работе учитываются уровень развития, степень специализации, характер социально-производственной организации каждого из ремесел.

S. S. Berezanskaya, S. N. Lyashko

STUDY OF HANDICRAFT ON THE GROUND OF PRODUCTION COMPLEXES OF THE BRONZE EPOCH MONUMENTS

The paper is devoted to handicraft, one of the components of the paleoeconomy. Archaeological sources (settlements, mines, pits, workshops, burials) which characterize handicraft of the Bronze epoch in the Ukraine in its historical development are systematized and analyzed.

Such handicrafts as flint mining, flint working, metallurgical, bone and leather treatment and others are presented in detail.

A level of development, a degree of specialization, a character of social-productive organization of each of the handicrafts are considered in the paper.

Одержано 05.09.86

Сармати в Неаполі Скіфському

О. Є. Пуздровський

Пересуваючись на захід у II—I ст. до н. е., сармати досягли Криму, де вперше вступили під назвою роксолани. У II—III ст. н. е. вони увійшли до складу населення Неаполі Скіфського та Південно-Західного Криму.

Проблемі проникнення сарматів у Крим та сарматизації пізньоскіфської культури присвячено багато праць. П. М. Шульц відносив початок цього процесу до II—I ст. до н. е. та пов'язував його з легендою про сарматську царицю Амагу, договором Фарнака, подіями Діофантових воєн. Середній етап він датував I—II ст. н. е. (перемоги боспорських царів над скіфами), пізній — рубежем II—III ст. (поява алан на Керченському півострові, перемоги Савромата II та Рескупоріда

III) ¹. Дещо іншу думку висловила Т. М. Висотська. Перший етап вона датує II—I ст. до н. е., другий — II ст. н. е., третій — IV—V ст. н. е.² Базуючись на матеріалах некрополя Неаполя Скіфського, Д. С. Раєвський виділяє три потоки сарматської експансії: перша пов'язана з активним переселенням роксоланів у II—I ст. до н. е. в скіфську столицю, друга — з напливом у другій третині I ст. н. е. в місто сармато-меотів після перемоги Аспурга над скіфами, третя — з появою в III ст. н. е. аланів і поховань на городищі³. Деякі положення вченого критикувалися Т. М. Висотською, яка не тільки заперечує масове проникнення еллінізованих сарматів у другій половині I ст. н. е., а й важливість перемог Аспурга. Крім того, вона вважає, що не слід пов'язувати пізні поховання Неаполя (III ст. н. е.) з одним з потоків сарматської експансії, оскільки вони відносяться до часу готського вторгнення в столицю скіфів. А периферійність ділянок з підбійними могилами вказує на відокремлене, підкорене становище сарматського населення в місті⁴.

Розглянемо матеріали, що свідчать про присутність сарматів у Неаполі Скіфському.

У похованнях мавзолею Н. М. Погребовою виділено численні риси сарматського поховального обряду: південна та північна орієнтація померлих, перехрещення ніг, покладення кисті однієї з рук на пояс, підсипання кристалічним ґрунтом порогу входу, шматочки сірки в могилі, обрядове розбивання дзеркал та покладення уламків під голову. Разом з тим ці ознаки зустрічаються не в комплексі, а розсіяні в різних похованнях, яким властиві й інші, несарматські риси обряду. У деяких похованнях зафіксовано і певне поєднання вказаних ознак, часто з інвентарем сарматського вигляду. Так, серед поховань дерев'яної труни ХХІІ з меридіанною орієнтацією кістяків трапилися шматок сірки та 32 дрібних відщепи кременю; в труні ХХІІІ з такою ж орієнтацією поховань виявлено фрагменти шкіряного взуття, розшитого бісером та дрібними намистинками. У труні ХХVІІІ чоловічий кістяк № 19, орієнтований головою на південь, із перехрещеними ногами та руками на поясі, супроводжував дитячий кістяк № 25, що лежав головою на південь. Бронзова пряжка з підковоподібною дужкою та пересувним язичком, що лежала на тазу кістяка № 19, відноситься до сарматського типу⁵. На шії дитини знайдена гривна, а в могильному насипу — фрагмент бронзового дзеркала. Супроводжуючі дитячі поховання з такою орієнтацією відомі у сарматів прохорівської культури⁶.

Привертає увагу поодинокі чоловічі поховання в дерев'яній труні ХХІV (кістяк № 20). Померлий був покладений головою на південь, інвентар представлений залізним мечем з кільцевим навершям сарматського типу, бронзовим втульчастим наконечником стріли, бронзовою пряжкою вісімкоподібною форми, фрагментами бронзового та срібного перснів, бронзовими браслетами, золотими умбоподібними бляшками⁷. Бронзова пряжка, оздоблена маскою актора, безумовно, належить

¹ Шульц П. Н. Позднескифская культура и ее варианты на Днепре и в Крыму // ПСА.— М., 1971.— С. 140—142.

² Висотская Т. Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму.— К., 1972.— С. 185.

³ Раевский Д. С. Скифы и сарматы в Неаполе // ПСА.— М., 1971.— С. 150, 151.

⁴ Висотская Т. Н. Неаполь — столица государства поздних скифов.— К., 1979.— С. 192—196; Висотская Т. Н. Этнический состав населения Крымской Скифии // Материалы к этнической истории Крыма VII в. до н. э.— VII в. н. э.— К., 1987.— С. 48, 49.

⁵ Погребова Н. Н. Погребения в мавзолее Неаполя Скифского // МИА.— 1961.— № 96.— С. 127, 181, 205—209.— Рис. 32, 6; Погребова Н. Н. Мавзолей Неаполя Скифского // КСИИМК.— 1947.— Вып. 21.— С. 31, 32; Погребова Н. Н. Находки в мавзолее Неаполя Скифского // Памятники искусства. Бюллетень ГМИИ.— 1947.— Вып. 2.— С. 35.

⁶ Мошкова М. Г. Памятники прохоровской культуры // САИ.— 1963.— Вып. Д I—10.— С. 22.

⁷ Погребова Н. Н. Погребения ...— С. 206, 207.— Рис. 30, 1, 3.

до рідкісних знахідок⁸. Крім наведених Н. М. Погребовою аналогій⁹, М. І. Максимова вказує на три подібні пряжки у зібранні Ермітажу, одна з яких походить з Керчі¹⁰. Точна копія неапольського екземпляра відома з ґрунтового склепу I ст. до н. е. Дмитрівського могильника, розташованого в 15 км на схід від Сімферополя¹¹. Ареал поширення цього типу пряжок, виконаних античними майстрами за сарматськими зразками,— Боспор, Центральний Крим та Ольвія¹².

Увагу привертає також чоловіче поховання № 16 у труні XXXII, орієнтоване головою на схід. Серед інвентаря особливо слід виділити короткий меч сарматського типу з руків'ям-штирем. Судячи за залізною фібулою, поховання датується першою половиною I ст. н. е. На сарматську належність поховання вказують обряд перехрещення ніг (?) та ледве зігнута у лікті рука, а також м'ясна їжа, покладена в ногах померлого¹³.

У верхньому ярусі поховань мавзолею, в південно-східному кутку споруди, знаходилися труни XXXVI та XXXVII, в яких знайдені жіночий № 15 та чоловічий № 8 кістяки. Останній орієнтований на південь, з дуже бідним інвентарем¹⁴. Обидва поховання датуються першим ст. н. е. і теж можуть бути віднесені до сарматських¹⁵.

Крім того, в ряді поховань з широтною орієнтацією та окремими знахідками прохорівського типу простежено поєднання перехрещених ніг та зігнутих у лікті однієї чи двох рук (труна I—кістяк № 23, X—№ 53, XXXII—№ 16), сліди підстилки (труни I, XIII, XVIII), покладення немовлят (IV, XIII) та дітей (XII, XIX, XXXVIII) біля ніг похованого, оздоблення одягу та взуття бісером та дрібними намистинами (IV—№ 49, X—№ 53, XVIII—№ 24, 28, XXIII—№ 33), шматочки рум'ян та рожевої фарби (II, III, XI)¹⁶.

Більшості речам з поховань мавзолею притаманні сарматські риси (списи, мечі, пряжки, дзеркала, браслети, бляшки тощо), хоча є і чимало предметів західного походження та античного імпорту¹⁷.

Антропологічні матеріали з мавзолею (10 черепів)¹⁸ мають погану збереженість і непридатні для вивчення¹⁹.

Слід відзначити, що еллінізація значно знівелювала варварські риси в похованнях мавзолею, хоча і не в такій мірі, як у похованнях таманської знаті Артюхівського кургану²⁰. Обидві пам'ятки відбивають початковий етап сарматизації місцевого населення Криму та азійського Боспору.

Некрополь Неаполя Скіфського розташований на схилах двох балок, що обмежують городище з заходу та сходу. На скельних терасах вирубувалися склепи, нижче—знаходилися ґрунтові склепи та підбійні могили, вириті в материковому суглинку. На Східному некрополі існували підкурганні поховання.

У 1889 р. М. І. Веселовським було розкопано в Петрівській (західній) балці 11 могил, у яких виявлено близько 40 поховань. У 6 підбійних могилах поховання мали широтне орієнтування, в одній—північ-

⁸ Прототипи таких виробів відомі в області поширення прохорівської культури: Мошкова М. Г. Раннесарматские бронзовые пряжки // МИА.—1960.—№ 78.—С. 293—307.

⁹ Погребова Н. Н. Погребения ...—С. 126, 127.

¹⁰ Максимова М. И. Серебряная пряжка из Артюховского кургана // КСИА АН СССР.—1961.—Вып. 83.—С. 140.

¹¹ Высотская Т. Н., Махнева О. А. Новые позднесарматские могильники в Центральном Крыму // Население и культура Крыма в первые века н. э.—К., 1986.

¹² Максимова М. И. Артюховский курган.—Л., 1979.—С. 88.

¹³ Погребова Н. Н. Погребения ...—С. 210.—Рис. 33, 4, 5; 34, 3, 4.

¹⁴ Там же.—С. 211, 212.

¹⁵ Погребова Н. Н. Мавзолей ...—С. 31.

¹⁶ Погребова Н. Н. Погребения ...—С. 184—213.

¹⁷ Там же.—С. 127.

¹⁸ Кондукторова Т. С. Населения Неаполя Скіфського за антропологічними даними // МАУ.—1964.—Вып. 3.—С. 32.

¹⁹ Погребова Н. Н. Погребения ...—С. 182.

²⁰ Максимова М. И. Артюховский курган.—С. 13—24.

но-східне. У склепі № 10, де було поховано близько 12-и чоловік, переважала західна орієнтація, хоча біля східної стінки споруди знайдено три довгоголових черепи (на думку М. І. Веселовського — деформованих). У склепі № 5 положення кістяків визначити неможливо. У склепах № 7, 8, що являли собою, найімовірніше, катакомби з овальною формою камер та перпендикулярним до її довгої осі дромосом, лежали відповідно три та сім похованих, орієнтованих головою на південь, у одного з них — руки на тазу. М. І. Веселовський датував відкриті ним могили II—III ст. н. е.²¹ Частина знахідок з розкопок 1888—1889 рр. опублікована²². Чимало речей, знайдених при випадкових земляних роботах під час забудови Петрівської балки наприкінці XIX ст., зберігаються у Кримському краєзнавчому музеї (ККМ). За цим матеріалом можна визначити хронологічні рамки некрополю: рубіж II—I ст. до н. е.— III ст. н. е.²³ Відзначимо, що з цих знахідок опублікований залізний кинджал з прямим перехрестям та волютоподібним навершям, який відноситься до раніше невідомого в Криму типу сарматської зброї²⁴.

Ділянка східного некрополя, яка досліджувалась у 1947—1948 рр. В. П. Бабенчиковим (27 підбійних могил, 3 склепи), за влаштуванням поховальних споруд та набором інвентаря дуже нагадує могили, відкриті М. І. Веселовським, лише з тією різницею, що вона є найвіддаленішою від міста. Однією з особливостей поховань цієї ділянки дослідник вважав сармато-аланський вплив, що відбився в наявності великої кількості речей сарматського типу та обряді перехрещування ніг. До цього можна додати значний відсоток підбійних могил з орієнтацією північний захід — південний схід (перпендикулярно напрямку схилу), наявність у двох випадках коши, покладення однієї з кистей рук на таз, поховання із дорослими немовлят, покладених поперек ніг²⁵.

Найбільш яскравим тут є поховання у підбійній могилі № 7 (головою на північний захід). Увагу привертає набір речей: короткий залізний меч сарматського типу, залізні вудила та деталі вуздечкового набору, золота сережка, алебастрова кулька-амулет, оправлена в бронзу, скляна чашечка, амфора. Характер поховання зближує його з похованням «аланського воєначальника», виявленого біля головних міських воріт Неаполя²⁶. У 1979 р. в 25—30 м на південь від ділянки, дослідженої В. П. Бабенчиковим, трапилося зруйноване поховання у підбійній могилі, серед інвентаря якого виявлено невеликий ліпний горщик з графіті (ймовірно, один з найпростіших сарматських знаків).

Особливу увагу привертає конструкція склепів даної ділянки. Вони відносяться до типу катакомб з прямокутною вхідною ямою та невеликою подовжено-овальною камерою, довгі осі яких лежать на одній прямій. Всі три склепи орієнтовані по лінії північний схід — південний захід і більшість похованих, очевидно, лежала головою на південний захід²⁷. Два таких же ґрунтових склепи відкрито поблизу цієї ділянки

²¹ ОАК за 1889 г.— СПб., 1892.— С. 20—27. Одну підбійну могилу розкопав у 1895 р. Ю. А. Кулаковський: ОАК за 1895 г.— СПб., 1897.— С. 19.

²² Симонович Э. А. Население столицы позднескифского царства.— К., 1983.— С. 11—13.— Рис. 4—6. У 1888 р. розкриття могил проводилося місцевими жителями. Речі надійшли до музею ТУАК: ИТУАК.— 1897.— № 4.— С. 75—77.

²³ Пуздровский А. Е. Об исторической топографии некрополя Неаполя Скифского // Исторические чтения памяти Михаила Петровича Грязнова: Тезисы докладов областной научной конференции по разделам скифо-сибирская культурно-историческая общность. Раннее и позднее средневековье.— Омск, 1987.— С. 147—149.

²⁴ Колтухов С. Г. Кинжал из некрополя Неаполя Скифского // СА.— 1983.— № 2.— С. 222—224.

²⁵ Бабенчиков В. П. Новый участок некрополя Неаполя Скифского // ВДИ.— 1949.— № 1.— С. 111—119; Бабенчиков В. П. Некрополь Неаполя Скифского // ИАДК.— К., 1957.— С. 121, 139.

²⁶ Шульц П. Н. Исследования Неаполя Скифского (1945—1950 гг.) // ИАДК.— К., 1957.— С. 76; Карасев А. Н. Раскопки Неаполя Скифского // КСИИМК.— 1951.— Вып. 37.— С. 170; Высотская Т. Н. Неаполь ...— С. 202, 203.

²⁷ Бабенчиков В. П. Новый участок ...— С. 112.— Рис. 2 б.

в 1986 р. В одному з них, що вміщував 8 поховань II ст. н. е. з північно-но і південною орієнтаціями, зафіксовано обряд перехреснування ніг померлих, покладення рук на таз, в одному випадку — поза «вершника»; в заповненні могили знайдені шматки реальгару. Другий склеп був повністю пограбований у давнину.

Така конструкція відома в скифських курганах IV—III ст. до н. е. (II тип катакомб за В. С. Ольховським)²⁸, проте, найімовірніше, даний тип могил пов'язаний за походженням з аналогічними спорудами сарматського світу (II тип катакомб за К. Ф. Смирновим), які були розповсюджені у прохорівський час на Поволжі та Приураллі, а також на Північному Кавказі, особливо в Середньому Прикубанні²⁹. М. І. Веселовський датував відкриті ним катакомби «Золотою кладовища» рубежем та першими століттями н. е.³⁰ Останнім часом більш ранні катакомби цього типу (II—I ст. до н. е.) відкриті в Краснодарському та Ставропольському краях³¹.

У південних областях Середньої Азії досліджено чимало курганних могильників останніх століть до н. е.—перших н. е., що містять катакомби вказаного типу з орієнтацією померлих на південь. О. М. Мандельштам схильний пов'язувати їх появу з переселенням судиї частини даків. У центральних та східних районах Середньої Азії такі катакомби, хоча й порівняно рідкі, часто зустрічаються з підбійними могилами, поховання яких орієнтовані на південь³². З проникненням населення із Західного Казахстану та Приуралля пов'язують такі поховання О. В. Обельченко та А. С. Скрипкін. Сармати та споріднені з ними племена у II—I ст. до н. е. просувалися не лише західним, а й південно-східним напрямками. На думку А. С. Скрипкина, в перші століття н. е. мало місце зворотне просування частини населення підбійно-катакомбної культури Середньої Азії у Нижнє Поволжя. Зміни, що відбулися на рубежі I—II—початку II ст. н. е. у Заволжі, покладає, на його думку, початок формуванню пізньосарматської культури³³.

Очевидно, саме з пізньосарматським проникненням можна пов'язати вищерозглянуту конструкцію катакомб у могильниках перших століть н. е. Північного Причорномор'я. Крім Неаполя, вони відомі в Усть-Альмі (склепи № 5, 26), Танаїсі (катакомба № 164), Заморському (склепи № 4, 9)³⁴. Такі катакомби в пізньоскіфських некрополях Нижнього Дніпра (Миколаївка, Червоний Маяк) О. А. Гей порівнює з сарматськими камерними могилами та відзначає їх наявність у могильниках черняхівської культури (Вікторівка, Коблево, Фурманівка, Велика Корениха)³⁵. Е. О. Симонович вказував, що камери черняхівських могил, на відміну від традиційних пізньоскіфських склепів,

²⁸ Ольховский В. С. Скифские катакомбы в Северном Причерноморье // СА.— 1977.— № 4.— С. 117.— Рис. 2, 3.

²⁹ Смирнов К. Ф. Сарматские катакомбные погребения Южного Приуралья-Поволжья и их отношение к катакомбам Северного Кавказа // СА.— 1972.— № 1.— С. 77.— Рис. 1.

³⁰ Веселовский Н. И. Курганы Кубанской области в период римского владычества на Северном Кавказе // Труды XII АС.— 1905.— Т. 1.— С. 341—373.

³¹ Кореняко В. А. Погребение сарматского времени в кургане у с. Новоселицкое в Ставропольском крае // КСИА АН СССР.— 1980.— Вып. 162.— С. 96—101; Игнатов В. Н. Катакомбы сарматского времени из курганов у ст. Холерская // КСИА АН СССР.— 1986.— Вып. 186.— С. 65—68; Мирошина Т. В. Новые сарматские погребения в Ставропольском крае // Там же.— С. 69—73; Гей О. А. Погребение сарматского времени у хут. Малаи // Там же.— С. 73—76.

³² Мандельштам А. М. Заметки о сарматских чертах в памятниках кочевников южных областей Средней Азии // Древности Евразии в скифо-сарматское время.— М., 1984.— С. 173—177.

³³ Скрипкин А. С. Нижнее Поволжье в первые века нашей эры.— Саратов, 1984.— С. 92, 93, 95—114.

³⁴ Высотская Т. Н., Поздние скифы ...— С. 82.— Рис. 23, 1; Арсеньева Т. М. Некрополь Танаиса.— М., 1977.— С. 89—92.— Табл. V, 4; Корпусова В. М. Сільське населення пізньоантичного Боспору // Археологія.— 1973.— № 8.— С. 30, 31.— Рис. 2, 1.

³⁵ Гей О. А. Погребальный обряд поздних скифов на Нижнем Днепре // СА.— 1987.— № 3.— С. 62, 63.

являли собою ніби продовження вхідної ями, будучи витягнутими за лінією північ — південь³⁶. Цілковито ймовірно, що ці катакомби належали одному із пізньосарматських племен (III—IV ст. н. е.), що входило до складу черняхівського об'єднання³⁷.

Проте є і більш ранні могили такого типу. Так, у некрополі Золото-го відомий один повздовжньо-осьовий склеп (№ 34), орієнтований по лінії північний схід — південний захід, з матеріалами II—I ст. до н. е.³⁸ Кілька таких споруд відкрито під час розкопок східного некрополя в 1956—1958 рр. Слід відзначити, що форма та взаєморозміщення довгих вісей вхідної ями та камери склепів у більшості випадків не були чітко простежені дослідниками. Все ж, виходячи з опублікованих даних, а також враховуючи топографію могильника та досвід робіт 1978—1987 рр., вдалося визначити тип більшості катакомб. Розглянемо деякі з них.

Склеп № 39 прямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтований по лінії північ — південь. Його вхідна яма, забита камінням, знаходилася на північ від камери. Е. О. Симонович припускав, що тут були здійснені багаті поховання у колоді (пограбовані в давнину). Одне з них належало воїну, про що свідчать такі знахідки, як наконечники дротика, списів, стріл, портупейно-поясний набір, які мають аналогії в сарматських старожитностях. У засипці могил трапились відщепи кременю та сліди від кошми, а в передмогильній ямі та склепі — кістки коня та чотирьох-п'яти собак. Поховання можна датувати кінцем II — початком I ст. до н. е. Склеп № 62 із залишками чотирьох похованих, судячи за описом та місцезнаходженням, мав камеру овальної форми. Орієнтований довгою віссю у напрямку північ — південь, вхід — з півночі. Два жіночих кістяки простежені в анатомічному порядку і одне з поховань — головою на північ, інше — на південь. В обох випадках зафіксована слаба зігнутість ніг, у першому — руки лежали на грудях. Глиняна гончарна посудина та бронзове дзеркало датують поховання II—I ст. до н. е. До цієї групи могил можна віднести і склеп № 1, який, мабуть, був споруджений наприкінці I ст. до н. е., хоча функціонував і в I—II ст. н. е. Поховання у склепах № 34, 87, 101 датуються I—II ст. н. е.³⁹ Конструкція могили, обряд поховань та набір інвентаря дозволяють віднести поховання в них до сарматських.

Очевидно, інфільтрація сарматів у складі населення Неаполя пов'язана з просуванням носіїв прохорівської культури на захід у II—I ст. до н. е. Таку верхню дату для пам'яток цього кола останнім часом пропонують А. С. Скрипкін та С. В. Полін⁴⁰. Значна кількість поховань у ґрунтовому могильнику Неаполя з південною (з відхиленнями) орієнтацією та рисами сарматського поховального ритуалу зустрічається у спорудах, що відносяться до різних варіантів катакомб III типу (за О. А. Гей)⁴¹. Оскільки така конструкція є провідною не лише для Неаполя, а й для Беяуса та пізньоскіфських некрополів Нижнього Дніпра, то до етнічної атрибутики на них похованих необхідно підходити обережно, тим більше, що подібні могили широко відомі і в середньоскіфський час.

³⁶ Симонович Э. А. Культура поздних скифов и черняховские памятники в Нижнем Поднепровье // ПСА.— М., 1971.— С. 67.— Рис. 1.

³⁷ Іншу точку зору див.: Магомедов Б. В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья.— К., 1987.— С. 43, 44.

³⁸ Корпусова В. Н. Некрополь Золотое.— К., 1983.— С. 20, 102.— Табл. XXIII.

³⁹ Симонович Э. А. Население столицы ...— С. 43, 44, 48, 54, 57; Раевский Д. С. Указ. соч.— С. 145.— Прим. 15.

⁴⁰ Полін С. В. Хронология раннесарматской прохоровской культуры // Актуальные проблемы историко-археологических исследований: Тезисы докладов VI Республиканской конф. мол. археологов.— К., 1987.— С. 132, 133; Скрипкин А. С. Проблемы хронологии сарматской культуры и ее исторический аспект // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС: Тезисы докладов Всесоюзной конференции (Суздаль, 1987).— М., 1987.— С. 231.

⁴¹ Гей О. А. Погребальный обряд ...— С. 54.— Рис. 1.

Певна типологічна схожість простежується в конструкції скіфських та сарматських підбійних могил, проте є й відмінності. На Нижньому Дніпрі такі споруди нечисленні і відносяться до останнього етапу функціонування некрополів (II—III ст. н. е.)⁴². Майже всі підбійні могили Беляуського некрополя мали дитячі поховання, лише в семи простежені кістяки дорослих, але й ті — з невиразним інвентарем⁴³. Першими століттями н. е. датуються підбої у могильниках Південно-Західного Криму. У кількох випадках вони відомі у більш ранній час (Беляус, могила 110; Неаполь, «склеп» № 29)⁴⁴. Подібна конструкція для пізньоскіфських могильників II—I ст. до н. е. не характерна. Привертає увагу група впускних підбійних поховань у кургані поблизу м. Севастополя⁴⁵, обряд та інвентар з яких вказує на присутність сарматів навколо Херсонесу вже в I ст. до н. е. Давно назріла необхідність поділити споруди даного типу на два хронологічні варіанти. Пропонуються критерії для виділення сарматських підбоїв у пізньоскіфських могильниках Криму⁴⁶.

По́ява підбійних могил у Неаполі відноситься до часу близько середини I ст. н. е., збільшення ж їх кількості спостерігається лише наприкінці I — початку II ст. н. е. Конструкція неапольських підбоїв, як і синхронних споруд Південно-Західного Криму, відрізняється від скіфських та грецьких усипальниць попередньої пори та близька до сарматських катакомб Південного Уралу, Поволжя та Північного Кавказу. Для неапольських могил характерна сходинка, що веде з вузької вхідної ями у неглибоку камеру, наявність кам'яного закладу та забивка вхідної ями бутом. У підбоях Неаполя часто зустрічається південна (з відхиленнями) орієнтація померлих, яка в II—III ст. н. е. замінюється на північну. У той же час значний відсоток складають поховання із східною орієнтацією, яку Д. С. Раєвський пов'язує з проникненням у місто еллінізованих сармато-меотів, що прийшли з Боспору⁴⁷. У підбійних похованнях простежуються такі риси сарматського поховального обряду*: зв'язування та перехресчування ніг померлих, покладення покійників на підстилку (загортання в кошму), в колоду, підсіпка дна могили крейдою, використання символів вогню (реальгар, рожева фарба, сірка, смола, відщепи кременю, вугілля), розшиття одягу та взуття бісером, велика кількість амулетів-оберегів, сталий звичай забезпечувати напутньою м'ясною їжею разом з ножем та мискою. Можна виділити і другорядні риси: знахідки наконечників стріл архаїчних типів, підмазування глиною дна могили, покладення однієї посудини в іншу, звичай носіння гривен та браслетів з нанизаними на них намистинами, протягування крізь фібули кілець, покладення немовлят поблизу ніг дорослих, обрядове розбиття дзеркал, що супроводжували кінські поховання тощо. Безумовно, не слід розглядати кожну з цих рис окремо як етнічний індикатор, тим більше, що багато з них зустрічаються у поховальному обряді різних народів, проте їх різноманітне поєднання у комплексі з характерними речами може служити орієнтиром при атрибуції поховань. Необхідно враховувати, що специфічні риси культури (у тому числі обряд поховання) цієї групи мешканців пережив певну трансформацію: з одного боку, позначилася еллінізація, з іншого — місцевий вплив⁴⁸.

⁴² Там же.— С. 54—57, 59, 61.

⁴³ Дашевская О. Д. О подбойных могилах у поздних скифов // Древности Евразии в скифо-сарматское время.— К., 1984.— С. 55.

⁴⁴ Там же; Сымонович Э. А. Население ...— С. 38.

⁴⁵ Печенкин Н. М. Раскопки в окрестностях Севастополя // ИТУАК.— 1905.— № 38.— С. 29—37.

⁴⁶ Смирнов К. Ф. Указ. соч.— С. 74; Вязьмитина М. И. Золотобалтовский могильник.— К., 1972.— С. 161; Высокская Т. Н. Этнический состав ...— С. 57, 58.

⁴⁷ Раевский Д. С. Указ. соч.— С. 149, 150.

* Можна говорити швидше про сармато-меотські ознаки поховального обряду.

⁴⁸ Раевский Д. С. Указ.— соч.— С. 149; Высокская Т. Н. Своеобразие культуры поздних скифов в Крыму // Население и культура Крыма в первые века н. э.— К., 1983.— С. 19.

Багато з цих ознак зустрічається і в склепах, у зв'язку з чим підбійні могили відображають не лише етнічні зміни у складі населення міста, але й явища соціального порядку⁴⁹. У той же час є сумнівним, що представники побічних гілок сімейного дерева (скіфів) швидше переходили до нового обряду поховань у підбоях, а охоронцями та спадкоємцями сімейних усипальниць виступали молодші сини, як це припускає Д. С. Раевський⁵⁰. Великі земляні склепи у II—III ст. н. е. дійсно перестали споруджувати, проте їх розміри були вже спочатку розраховані на значну кількість похованих. У літературі відзначалося, що на некрополі існували спеціальні склепи лише для дитячих поховань, немовлят та дітей часто ховали на городищі. Ущерть заповнені та замуровані склепи вказують на створення нових сімейних усипальниць⁵¹. Потрібно пам'ятати також, що певний контингент жителів міста вмирав на чужині. Виходячи з великої кількості похованих у деяких склепах, можна припустити, що вони включали і представників бокових гілок сім'ї⁵². Сармати, які дісталися до Неаполя, швидко переходили до осілого способу життя та змішувалися із скіфським населенням. Цим можна пояснити факти спільного виявлення у могилах брахікранних та доліхокранних черепів⁵³. Про седентаризацію сарматів та існування у них форм обмежено-розширеної сім'ї може свідчити також поява особистих склепів, про які йшлося вище.

Дослідженнями 1978—1982 рр. відкрито кілька простих ґрунтових могил. Незважаючи на те, що більшість поховань I—II ст. н. е. пограбовані, все ж можна було простежити ряд сарматських ознак (кошма, кремій, кільця з «шишечками», вугілля)⁵⁴. Вперше на некрополі знайдена вузька ґрунтова могила № 46, перекрита плитами, які лежали на заплічках. У ній поховано дівчинку-підлітка, загорнуту у кошму, головою на північний схід (частково зруйноване під час будівельних робіт). Серед зібраного інвентаря — агатові, сердолікові та янтарні намиста, три скарабеї, дві фалічні підвіски із єгипетського фаянсу, дві бронзові намистини, два фрагменти бронзового браслета із «шишечками» в три ряди. На південь від плити перекриття та частково на них виявлено поховання підлітка, що лежав на спині із перехрещеними ногами, головою на південний захід (права рука зігнута в лікті). У західній частині виїмки (склепу?) округлої форми, яку перерізувала могила, знайдено скелет собаки. Два останніх поховання, очевидно, були супроводжуваними⁵⁵. Могили III ст. н. е. з дуже бідним інвентарем чи зовсім без нього, що виявлені на східній периферії могильника, можна пов'язати з похованнями соціальних низів⁵⁶.

Особливу групу могил складають вирубані склепи Неаполя. Всі вони пограбовані переважно ще в давнину, тому датувати їх важко. Все ж, за матеріалами можна простежити, що найраніші споруди датуються початком I ст. н. е., а функціонування більшості — II—III ст. н. е. Традиція вирубувати поховальні споруди у товщі скелі була занесена до Криму, очевидно, новою хвилею малоазійських переселенців. На Боспорі та в Херсонесі такі споруди з'являються на рубежі н. е.⁵⁷

⁴⁹ Раевский Д. С. Позднескифская семья по археологическим данным // СЭ.— 1971.— № 2.— С. 64; Дашевская О. Д. Указ. соч.— С. 57.

⁵⁰ Раевский Д. С. Позднескифская семья ...— С. 66.

⁵¹ Сымонович Э. А. Население ...— С. 114; Высотская Т. Н. Неаполь ...— С. 169.

⁵² Михлин Б. Ю. О характере позднескифской семьи // СА.— 1987.— № 2.— С. 31—40. Хронологічні рамки функціонування склепів потребують уточнення, неясна також динаміка поховань (цілком вірогідно, що між похованнями сусідніх ярусів існували великі часові інтервали).

⁵³ Сымонович Э. А. Население ...— С. 119.

⁵⁴ Махнева О. А. Отчет о раскопках Неаполя Скифского в 1978 году // НА ОАК ИА АН УССР.— 1979.— А, № 74/1.— С. 5, 6, 15, 26, 27.

⁵⁵ Там же.— С. 60, 61.

⁵⁶ Махнева О. А. Отчет о раскопках на Неаполе Скифском в 1982 г. // НА ОАК ИА АН УССР.— 1983.— А № 147/1.— С. 49—55.

⁵⁷ Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э.— К., 1982.— С. 28, 29; Савостина Е. А. Боспорские склепы: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— М., 1984.— С. 11.

Нааявність розпису на стінах, барельєфів, кам'яної пластики, невеликих ніш, вітарів (?), архітектурного оздоблення дромосів зближує неапольські склепи з боспорськими. Правда, на відміну від херсонеських та боспорських могил, у Неаполі відсутні склепи з лежанками, нішами-лежанками та підірними стовпами⁵⁸. У той же час тут відомі супроводжуючі кінські поховання у спеціальних могилах поблизу склепів⁵⁹.

За рядом ознак можна віднести частину склепів до таких, що належали еллінізованій верхівці сарматів, пов'язаних за походженням з Боспором⁶⁰. В. П. Бабенчиков справедливо вважав, що мешканці гірського Криму V—VII ст. н. е. перейняли форму вирубаних склепів для створення своїх поховальних споруд⁶¹. Стійкість традицій у сакральній архітектурі, очевидно, пояснюється і наслідуванням певних норм поховального обряду сармато-аланського населення цих районів в епоху раннього середньовіччя.

Досить значну групу могил складають поховання на городищі. За винятком поховань дітей (у неглибоких ямах та посудинах) майже всі вони відносяться до II—III ст. н. е., тобто до того часу, коли місто втратило свій первісний вигляд столиці та царської ставки і перетворилося на городище з яскравими рисами рустифікації. Про поховання «аланського воєначальника» вже згадувалося вище, всього ж на території пам'ятки відомо близько ста поховань, частина з яких пограбована. У 1926 р. М. Л. Ернст відкрив в одній з господарчих ям поховання воїна з залізним кинджалом сарматського типу. У 1949 р. в ніші ями № 29 було знайдено поховання чоловіка у сидячому положенні та супроводжуюче кінське поховання. Інвентар представлений уламками залізного меча, золотою оправою з зерню та кістяними пластинами⁶². Багато кістяків та окремих частин скелета, черепів (у т. ч. деформованих) знайдено у верхніх шарах городища та господарчих ямах. Більшість цих поховань відносяться до останнього етапу життя міста та пов'язана з його розгромом гето-аланськими племенами в середині III ст. н. е.

Вивчаючи ліпну кераміку Неаполя перших століть н. е., Т. М. Ви́сотська виділила ряд форм, що свідчать, на її думку, про сарматські впливи. До них вона віднесла широкогорлі горщики, невеликі горщечки з низько посадженими ручками, кульоподібні посудини з двома ручками. Значно більше сарматського посуду відомо у Південно-Західному Криму⁶³. Керамічний комплекс кочових культур рідко відзначався різноманітністю форм, тим більше, що при великій мобільності населення зручніше було користуватися дерев'яним посудом, видовбаним із плодів рослин, металевим, а також ємностями типу міхів та бурдюків. Уже на стадії напівосілого існування створюються нові набори кераміки, що були частково запозичені в інших народів. Такий процес спостерігався і в різноманітних сарматських та споріднених їм племенах на різних територіях їх розселення (Північно-Західне Причорномор'я, Північний Кавказ, Середня Азія). У Нижньому Подністров'ї, наприклад, керамічний комплекс західно-сарматської культури склався під впливом гето-дакійського та античного посуду, а на заключному

⁵⁸ *Овальні* чи круглі в плані склепи без ніш-лежанок на некрополі Херсонесу В. М. Зубар пов'язує з інфільтрацією сармато-алан: Зубар В. М. Указ. соч.— С. 29—31.

⁵⁹ Бабенчиков В. П. Некрополь ...— С. 140; Черненко Е. В. Отчет о раскопках каменных вырубных склепов на северо-восточном участке некрополя Неаполя Скифского в 1959 году // НА ОАК ИА АН УССР.— 1959.— Инв. А.— № 65/1.— С. 5; Зубарь В. М., Симоненко А. В. О снаряжении боевых коней в первые века н. э. на территории Северного Причерноморья // Вооружение скифов и сарматов.— К., 1984.— С. 153, 154.

⁶⁰ Пуздровский А. Е. Указ. соч.— С. 149; Ви́сотская Т. Н. Этнический состав ...— С. 55.

⁶¹ Бабенчиков В. П. Некрополь ...— С. 140.

⁶² Ви́сотская Т. Н. Неаполь ...— С. 202.

⁶³ Там же.— С. 109, 118, 119.— Рис. 51; Ви́сотская Т. Н. Поздние скифы ...— С. 106, 108, 109.

етапі включав у себе деякі черняхівські форми⁶⁴. Подібна ситуація можлива і для осілого та напівосілого скіфо-сарматського населення Криму⁶⁵. У цьому напрямку класифікація ліпної кераміки Неаполя на великій вибірці матеріалу не проводилася. Знахідки ліпних столових посудин на некрополі столиці, як і на інших пізньоскіфських могильниках, нечисленні. Проте попит на столовий посуд, що використовувався і в поховальному обряді, майже повністю задовольнявся за рахунок античного імпорту.

Попередній аналіз поховальних комплексів Неаполя дозволив внести корективи у хронологічну шкалу сарматської експансії. Перший її етап пов'язується з просуванням носіїв прохорівської культури на захід (кінець II — перша половина I ст. до н. е.), другий — відноситься до другої половини I — початку II ст. н. е., третій — до кінця II — початку III ст. н. е.* Пов'язати з будь-якими історичними подіями другий та третій етапи можна лише при дальшій розробці питань етнічних змін на власне сарматській території⁶⁶, а також отриманні додаткових даних про характер перемог боспорських царів над скіфами⁶⁷. Запропонована схема в певній мірі відповідає культурно-історичній періодизації пам'ятки в цілому, що ґрунтується на вивченні будівельних горизонтів.

Просування носіїв прохорівської культури на захід корінним чином змінило етнічну ситуацію в Північному Причорномор'ї та прилеглих районах. Матеріальне виробництво пізньоскіфських племен з цього часу виявляє все менше зв'язків з попередньою епохою, набуваючи сарматських, фракійських, грецьких рис. Активний процес осідання, зміна господарсько-культурного типу, етнічне змішування та поява нових форм соціальної організації призвели до виникнення синкретичної за своїм характером пізньоскіфської культури. У перші століття н. е. роль сармато-аланських племен у регіоні ще більше зростає, підтвердженням чого можуть бути і матеріали Неаполя Скіфського.

А. Е. Пуздровский

САРМАТЫ В НЕАПОЛЕ СКИФСКОМ

Статья посвящена проблеме сарматского присутствия в Неаполе Скифском, локализуемом на городище в юго-восточной части Симферополя. Анализ погребальных комплексов мавзолея позволил дополнительно выделить ряд сарматских захоронений. Данные грунтового могильника также свидетельствуют о проникновении в состав жителей Неаполя сарматского элемента. Выделен тип продольно-осевых катакомб, аналогичных по конструкции сармато-аланским могильникам Южного Урала, Северного Кавказа, Средней Азии. Процесс седентаризации скифов и сарматов в предгорных районах Крыма, изменение хозяйственно-культурного типа повлекли за собой смешение этносов и выработку новых форм социальной организации.

⁶⁴ Рикман Э. А. Этническая история населения Поднепровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры.— М., 1975.— С. 57, 58, 63—69.— Рис. 5—7.

⁶⁵ Седентаризация скифов у другой половині III ст. до н. е.—початку II ст. до н. е. пов'язується С. В. Полнім з кліматичними змінами: Полін С. В. Про сарматське завоювання Північного Причорномор'я // Археологія.— 1984.— № 45.— С. 26. Процес осідання сарматських племен у передгір'ях Криму найбільш активно відбувався наприкінці I—II ст.

* Можливо, існував ще один «сплеск» сарматської активності — на рубежі н. е.
⁶⁶ Скрипкин А. С. Нижнее Поволжье ...— С. 117; Скрипкин А. С. Проблемы хронологии ...— С. 231.

⁶⁷ Раевский Д. С. К истории греко-скифских отношений (II в. до н. э.— II в. н. э.) // ВДИ.— 1973.— № 2.— С. 110—119; Высотская Т. Н. Неаполь ...— С. 203, 204.

THE SARMATIANS IN SCYTHIAN NAPLES

The article is devoted to the problem of the Sarmatians presence in Scythian Naples located in the site of the ancient settlement in the south-eastern part of Simferopol. Analysis of the burial complexes of the mausoleum permits additionally distinguishing a number of Sarmatian burials. Data from the ground sepulchre evidence also for penetration of the Sarmatians into the composition of the Naples inhabitants. A type of longitudinal-axial catacombs whose construction is analogous to that of Sarmatian-Alanian graves in the South Urals, North Caucasus, Middle Asia is singled out. A process of Scythians and Sarmatians sedentarization in foot-hill regions of the Crimea, change in the economical-cultural type cause mixing of ethnoses and development of new forms in social organization.

Одержано 01.06.88

До історії колонізації Нижнього Побужжя

С. Д. Крижицький

У статті пропонуються археологічні критерії класифікації поселень Нижнього Побужжя VI ст. до н. е., на основі яких зроблені висновки про характер грецької колонізації регіону.

Процес освоєння грецькими переселенцями Нижнього Побужжя, особливо на його початкових стадіях, і донині лишається не зовсім ясним. Значна кількість як конкретних, так і узагальнюючих розробок¹, хоча й поглибила наші уявлення про цю проблему, але вичерпних даних про процес колонізації не дала. Серед усього розмаїття питань, пов'язаних із суттю цього явища,—стадіальність процесу, характер і причини колонізації на початковому етапі, причини колапсу ольвійської хори наприкінці першої третини V ст. до н. е. та інших — ми зупинимось головним чином лише на одному — на можливості інтерпретації сільських поселень Нижнього Побужжя VI ст. до н. е. в аспекті колонізації регіону, а також з'ясуємо, яким був цей процес — стихійним чи організованим. Виявлені останнім часом значні археологічні матеріали з нижньобузьких поселень, на нашу думку, дають таку можливість², доповнюють та аргументують висновки, висловлені нами раніше³.

Для цього насамперед спробуємо розглянути теоретично можливі відповідності між археологічним джерелом та його адекватним відображенням у соціально-політичних структурах, міру відповідності нижньобузьких великих поселень відомим типам поселень і питання закономірності їх появи.

Спочатку розглянемо визначення, під якими могли фігурувати ті чи інші поселення в давнину.

Досі в античній археології Північного Причорномор'я при чималій кількості термінологічних визначень давніми авторами, як правило, не вдається досить надійно пов'язати те чи інше з них з конкретними поселеннями або навіть типами поселень. Ця багатозначність античних

¹ Стислий узагальнюючий огляд проблеми див.: Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье // АГ.— М., 1983.— Т. 1.

² Крижицький С. Д., Буйських С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии.— К., 1989.— С. 9.

³ Крижицький С. Д., Отрешко В. М. К проблеме формирования Ольвийского полиса // ОО.— К., 1986.